

BART BESAMUSCA

De medioneerlandistiek en het buitenland

Over de noodzaak van tweetalige tekstuitgaven

In jaargang 122 van dit tijdschrift heb ik de stelling verdedigd dat de internationalisering van de medioneerlandistiek vereist dat het vakgebied systematisch, diepgaand en volledig ontsloten wordt ten behoeve van buitenlandse vakgenoten.¹ Deze positie zou ik nu opnieuw kunnen innemen, in reactie op de uitnodiging van de redactie van *TNTL* om een bijdrage te leveren aan dit jubileumnummer, dat de relatie van de neerlandistiek met de buitenwereld tot onderwerp heeft. Maar onder invloed van het redactionele verzoek tot bondigheid concentreer ik mij hier liever op één specifiek aspect van het openleggen van het vakgebied voor de internationale mediëvistiek. Het betreft vertalingen van Middelnederlandse werken, in het bijzonder in de vorm waarbij de niet-Nederlandstalige vertaling een editie van de Middelnederlandse tekst vergezelt.

Tweetalige tekstuitgaven: de buitenlandse situatie

Wie een representatief beeld wil krijgen van de wijze waarop de studie van de verhalende middeleeuwse literatuur zich in grote lijnen ontwikkelt, doet er goed aan de zoomlens te richten op het deelgebied Arturistiek. Daar is niet alleen sprake van een groot aantal verhalen die hogelijk gewaardeerd werden door de middeleeuwse culturele elite, het is bovendien zo dat de Arturromans wereldwijd en intensief bestudeerd worden door een omvangrijke groep onderzoekers – de grootste wetenschappelijke vereniging van literatuurhistorici op het terrein van de middeleeuwse letterkunde ter wereld – die dankzij het onvolprezen *Bibliographical Bulletin of the International Arthurian Society* goed op de hoogte zijn van het werk dat verricht wordt.² Wat men op het terrein van de Arturistiek ziet gebeuren, speelt elders ook.

Het bulletin toont dat vanaf de tachtiger jaren van de vorige eeuw één van de ontwikkelingen het groeiende aantal moderne vertalingen van middeleeuwse verhalen betreft. Het is onweerlegbaar dat literatuurhistorici in toenemende mate belang hechten aan deze vorm van kennisoverdracht.³ De vertalingen moeten de kloof overbruggen tussen lezers – wetenschappers, studenten en het brede publiek – die een bepaalde middeleeuwse taal niet machtig zijn en werken die in die taal geschreven zijn. Bovendien zien we de laatste jaren steeds meer dat vertalingen ingezet worden om lezers in aanraking te brengen met werken die niet tot de canon gerekend worden, zoals de latere Franse en Duitse Arturromans en teksten

1 Besamusca 2006. Een samenwerkingsverband van Leidse en Utrechtse mediëvisten ontwerpt momenteel plannen om de beoogde *Portal to Middle Dutch Literature* te realiseren.

2 Zie voor algemene overzichten van het onderzoek op het terrein van de Arturromans Lacy 1996 en Lacy 2006a.

3 Vgl. ook Lacy 2006b.

uit de kleinere taalgebieden. Grofweg gaat het om vier verschijningsvormen: (1) zelfstandige vertalingen die teksten uit een oudere taalfase overzetten naar de moderne variant van dezelfde taal (bijvoorbeeld van Oudfrans naar modern Frans); (2) zelfstandige vertalingen die middeleeuwse teksten overzetten in een andere moderne taal (bijvoorbeeld van Oudfrans naar Engels of Duits); (3) vertalingen in de hedendaagse variant van de middeleeuwse taal die samen met de middeleeuwse tekst afgedrukt worden; (4) vertalingen in een andere moderne taal die de middeleeuwse tekst vergezellen. Van oudsher domineert type (2), maar in deze situatie treedt geleidelijk verandering op; de derde en vierde verschijningsvormen winnen duidelijk aan populariteit.⁴ Om een indruk te geven volgt in de noot een overzicht, gebaseerd op de delen 52 (2000) tot en met 59 (2007) van de *BBIAS*.⁵

Voor een voluit internationaal georiënteerd vakgebied als de Arturistiek is type (4) van bijzonder belang. Immers, alleen in die gevallen beschikken wetenschappers die een middeleeuwse tekst buiten hun eigen taalkundige specialisme(n) willen bestuderen over een combinatie van een tekstuitgave en een corresponderende vertaling die als gids kan dienen en die zij omwille van de betrouwbaarheid van hun observaties aan de bron kunnen toetsen. Dat deze verschijningsvorm aantrekkelijke onderzoeksmogelijkheden biedt, is door Arturisten al vroeg onderkend. Het is in dit verband nauwelijks toeval te noemen dat de serie 'Garland Library of Medieval Literature', die qua omvang en reikwijdte zeer ambitieus was, in 1981 opende met de tweetalige uitgave van een Arturroman, namelijk de *Lancelot* van

4 Het is verleidelijk om de opkomst van het derde type te verklaren vanuit de wereldwijde achteruitgang van de academische kennis van de oudere taalfasen. Waar vorige generaties studenten zodanig opgeleid waren dat zij bijvoorbeeld een Oudfranse of Middelnederlandse tekst konden lezen met hooguit woordverklaringen als hulpmiddel, hebben huidige studenten het houvast van een volledige vertaling nodig.

5 De ordening is per taalgebied, van elkaar gescheiden door een puntkomma. Als er sprake is van een vertaling in een andere moderne taal, wordt de doeltaal tussen haakjes vermeld. TYPE 1 (7 publicaties): *Tristan en prose, Suite du Merlin*; Gottfrieds *Tristan*; *Sir Gawain and the Green Knight* (2 maal); *Ferguut, Graal-Merlijn* van Maerlant en Velthem. TYPE 2 (43 publicaties): Chrétiens *Erec et Enide* (Engels, Nederlands), Chrétiens *Yvain* (Spaans), Chrétiens *Perceval* (Spaans, Engels, Italiaans, Nederlands), Chrétiens *Lancelot* (Spaans, Nederlands), Chrétiens *Cligès* (Engels, Nederlands), *lais* van Marie de France (Engels), trilogie van Robert de Boron (Engels, Russisch, Italiaans), *Perlesvaus* (Italiaans, Engels), *Lancelot-Graal* (Engels), *Queste del Saint Graal* (Italiaans, Engels), *Mort Artu* (Deens, Nederlands); *Mabinogion* (Engels, Nederlands, Russisch, Duits); Geoffrey of Monmouths *Historia* (Engels); *Sir Gawain and the Green Knight* (Japans, Russisch), Malory's *Morte Darthur* (Japans); Hartmanns *Erec* (Engels), Hartmanns *Iwein* (Engels), Wolframs *Parzival* (Spaans, Hongaars, Italiaans, Engels), Wolframs *Tituel* (Engels), Ulrich von Zatzikhovens *Lanzelet* (Frans, Engels), Wirnt von Gravenbergs *Wigalois* (Frans); *Herr Ivan* (Japans); *Moriaen* (Engels); *Demanda* (Frans). TYPE 3 (24 publicaties): Chrétiens *Lancelot*, Chrétiens *Cligès*, *Tristan* van Bérout, *Tristan* van Thomas, de *Folies Tristan*, *Lancelot en prose*, *Floriant et Florete*, *Bel Inconnu* van Renaut de Beaujeu, *Chevalier au papegau*, *Perceval* van Manessier, *Meraugis* van Raoul de Houdenc, *Queste del Saint Graal*, *Guiron le courtois*; Layamons *Brut*, *Sir Gawain and the Green Knight* (3 maal); *Walewein* van Penninc en Vostaert; Wolframs *Tituel* (2 maal), Wirnt von Gravenbergs *Wigalois*, *Prosalancelot*, Gottfrieds *Tristan*, Ulrich von Zatzikhovens *Lanzelet*. TYPE 4 (19 publicaties): Wace, *Brut* (Engels), Chrétiens *Erec et Enide* (Italiaans), Chrétiens *Lancelot* (Italiaans), Chrétiens *Cligès* (Duits), *Lai du cort mantel* (Nederlands), *Tyolet* (Engels), *Melion* (Engels), *Tristan* van Thomas (Italiaans), *Bikets Lai du Cor* (Italiaans), *Jaufré* (Italiaans); Guillem de Torroella's *La Faula* (Italiaans); *Gestum Regum Britannie* (Engels), *Gesta Regum Anglorum* van William of Malmesbury (Engels); *Sir Tristrem* (Italiaans, Japans, Frans); Wirnts *Wigalois* (Frans), Ulrich von Zatzikhovens *Lanzelet* (Frans); *Melekh Artus* (Engels). Bij type (4) is de serie 'Arthurian Archives' niet meegeteld. Zie hierna.

Chrétien de Troyes.⁶ Indicatief voor het grote vertrouwen dat Arturisten in tweetalige uitgaven stellen, is de met lof overladen serie ‘Arthurian Archives’. In deze reeks, die wordt uitgegeven door Norris Lacy, verschijnen sinds 1998 edities van Franse, Scandinavische, Latijnse, Duitse, Italiaanse en Nederlandse Arturromans, vergezeld van Engelse vertalingen. Er zijn inmiddels zestien delen beschikbaar.⁷

Tweetalige tekstuitgaven van Middelnederlandse werken

Dat het vertalen van Middelnederlandse teksten bijdraagt aan de internationalisering van de medioneerlandistiek is een opinie die meer dan eens verwoord is.⁸ Recentelijk plaatste Veerle Fraeters in dit tijdschrift vertalingen zelfs tegenover de nieuwe literatuurgeschiedenis, die zij karakteriseerde als ‘een prestigieuze afsluiting van een negentiende-eeuwse droom’. Zij had liever gezien dat men ‘geld en mankracht geïnvesteerd [had] in een systematische vertaling – in eerste instantie naar de huidige *lingua franca*, het Engels, maar natuurlijk het liefst naar zoveel mogelijk talen – van de primaire bronnen van onze letterkunde.’⁹ Het resultaat van deze inspanningen zal moeten zijn dat de internationale mediëvistiek meedenkt over de Middelnederlandse literatuur, die zodoende benaderd wordt overeenkomstig de middeleeuwse situatie. Toentertijd stond de Middelnederlandse literatuur immers voortdurend in relatie tot omringende literaturen (Frans, Duits, Latijn). Als buitenlandse onderzoekers vanuit hun eigen specialisme een bijdrage leveren aan de studie van de Middelnederlandse literatuur, kan het effect bovendien zijn dat de teksten bekeken worden vanuit nieuwe invalshoeken, die ons ‘methodologische immobilisme’ bestrijden.¹⁰ Voor dit doel zijn de eerder genoemde typen vertalingen niet alle even geschikt. Naar mijn overtuiging zouden we, in aansluiting op de gesignaleerde internationale ontwikkeling, onze buitenlandse collega’s vooral tot participatie aan onze debatten moeten verlokken met tweetalige uitgaven. Juist dit type bronnenpublicatie levert het degelijke fundament dat internationale wetenschappers nodig hebben om ons erf te kunnen betreden.

In 1991 was Johan Winkelman somber gestemd over de mogelijkheid om de Middelnederlandse literatuur te vertalen. Het zou gaan om

een taak, die het beperkte aantal wetenschappers, belast met duizend-en-één dingen op onderwijskundig, bestuurlijk en wetenschappelijk gebied, nooit voor elkaar krijgt. Pas als er, met financiële steun van de overheid, krachten voor dit doel zouden worden vrijgemaakt, zou er enige kans op succes zijn.¹¹

In het geval van tweetalige uitgaven wordt deze pessimistische optiek nog eens versterkt als men beseft dat er ten minste twee grote obstakels te nemen zijn. (1) Een dergelijke uitgave moet een adequate editie bevatten, hetgeen een type werk

6 Kibler 1981.

7 Zie voor een actueel overzicht de website van Boydell and Brewer: www.boydell.co.uk (zoek via Series List).

8 Vgl. bijvoorbeeld Winkelman 1991: 65, Gerritsen 2000: 20 en Besamusca 2006: 47-48.

9 Fraeters 2004. Beide citaten op p. 306.

10 Vgl. voor de terminologie Fraeters 2004: 301 en 306.

11 Winkelman 1991: 65.

met zich meebrengt dat momenteel bedroevend laag scoort op de wensenlijst van onderzoeksfinanciers als NWO.¹² (2) Een dergelijke uitgave vereist de participatie van een vertaler die de beoogde moderne doeltaal tot in de puntjes beheerst. Er is weinig fantasie voor nodig om te bedenken dat de intensieve samenwerking met zo'n anderstalige collega grote moeilijkheden kan opleveren. Tegen deze achtergrond is het verrassend hoeveel er inmiddels toch tot stand gebracht is. Ik som hieronder enige tamelijk recente tweetalige uitgaven op.¹³

In 1981 verscheen als eerste deel van een nieuwe uitgave van het verzamelde werk van Jan van Ruusbroec de tweetalige editie van het *Boesken der verclarin-ghe*. De reeks, bezorgd door leden en medewerkers van het Ruusbroecgenootschap en in 2006 voltooid met de publicatie van *Vanden geesteliken tabernakel*, kan in zijn opzet zonder meer richtinggevend genoemd worden.¹⁴ De voorbeeldige kritische edities van Ruusbroecs teksten worden onder meer begeleid door een Engelse vertaling voor niet-Nederlandstalige wetenschappers (en ongetwijfeld ook voor de Nederlandstalige lezer die geen kenner is van Ruusbroecs werk).

Ter gelegenheid van het dertiende internationale congres van Société Rencesvals, dat in Groningen plaatsvond, verscheen in 1994 een uitgave van *Karel ende Elegast*, gepresenteerd in een nieuwe editie en een corresponderende Franse vertaling.¹⁵ Dit sympathieke geschenk voor alle congresgangers stelde Alberto Vårvaro kort daarna in de gelegenheid een nieuwe visie te verwoorden op sprookjesmotieven in *chansons de geste*.¹⁶ Een andere Middelnederlandse canontekst verscheen eveneens in 1994 in een tweetalige editie (Middelnederlands-Engels): *Mariken van Nieumeghen*.¹⁷

Een buitenlandse collega die ik hier met ere wil vermelden is de anglist David Johnson (Florida State University), die zich ontpopt heeft als een schier onvermoeibaar promotor van Middelnederlandse Arturromans. In 1992 verscheen zijn editie plus Engelse vertaling van de *Walewein* in de hierboven vermelde reeks van Garland Publishing (dl. 81, serie A). Deze succesvolle uitgave heeft onder meer geleid tot een bundel artikelen van romanisten, germanisten en anglisten over de roman van Penninc en Vostaert.¹⁸ Acht jaar na de Garlandeditie publiceerde Johnson, in samenwerking met Geert Claassens, een herziene uitgave in de deelreeks 'Dutch Romances' van de ook al genoemde serie 'Arthurian Archives'. Naast de *Walewein* (Arthurian Archives, dl. 6) vindt men er inmiddels tekstuutgaven en corresponderende vertalingen van de *Ferguut* (dl. 7) en van de vijf romans die in de *Lancelot-compilatie* ingevoegd zijn tussen de *Queeste vanden Grale* en *Arturs doet* (dl. 10).¹⁹ Dankzij deze publicaties konden twee afleveringen van het Noord-Amerikaanse

12 De bezwaren: het betreft geen innovatief onderzoek; het is vaak werk van lange adem; de opbrengst in publicaties is bescheiden. Overigens ben ik van mening dat een tweetalige uitgave bij de huidige stand van de wetenschap zonder meer innovatief genoemd mag worden.

13 Zie voor een overzicht van anderstalige vertalingen van Middelnederlandse werken, waaronder tweetalige uitgaven van minder recente datum, Kooper 1994: 297-304.

14 De Baere *et al.* 1981-2006.

15 Van Dijk en Finet-Van der Schaaf 1994.

16 Vgl. Vårvaro 1995.

17 Decker en Walsh 1994.

18 Vgl. Besamusca en Kooper 1999.

19 Cf. Johnson en Claassens 2000-2003.

tijdschrift *Arthuriana* gewijd worden aan Middelnederlandse Arturromans.²⁰

De twee laatstgenoemde tekstuitgaven werden financieel gesteund door het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds. In samenwerking met het Vlaams Fonds voor de Letteren maakt dit NLPVF ook de reeks 'Bibliothek mittelniederländischer Literatur' (BIMILI) mede mogelijk. In deze serie, die ik in samenwerking met de germaniste Carla Dauven-van Knippenberg uitgeef, bezorgen en vertalen neerlandici en germanisten in twee- of drietalen de bekendste werken uit de Middelnederlandse letterkunde. *Karel ende Elegast* (dl. 1), *Reynaerts historie* (dl. 2) en *Veldeke's Servaas* (dl. 3) zijn inmiddels verschenen in een nieuwe editie met corresponderende Duitse vertaling.²¹ Terwijl de *Reis van Sint Brandaan* (dl. 4, door Clara Strijbosch en Elisabeth Schmid) en de *Walewein* (dl. 5, door Johan Winkelman en Gerhard Wolf) ter perse zijn, wordt onder meer gewerkt aan de abele spelen, *Beatrijs* en de *Burggravin van Vergi*.

Van den vos Reynaerde was tot voor kort het slachtoffer van een onbegrijpelijke omissie. Het meesterwerk van de Middelnederlandse literatuur was al lang beschikbaar in een uitgave waarin het Middelnederlands vergezeld gaat van een Duitse vertaling, maar niet in een tweetalige editie met een Engelse overzetting.²² Met gepaste trots kan ik melden dat deze lacune sinds kort gedicht is, alweer met steun van het NLPVF.²³

Hoe verder?

Al met al hoeft de medioneerlandistiek denkkelijk niet ontevreden te zijn. Met onze tweetalige tekstuitgaven zitten we op hetzelfde veelbelovende spoor als de internationale mediëvistiek en onze productie valt tot op heden niet tegen. Maar er zijn ook hindernissen, die beslist uit de weg geruimd moeten worden om met succes te kunnen blijven opereren. Voor zover ik het gebied overzie, hebben de moeilijkheden te maken met sturing en verspreiding.

Het eerste probleem blijkt zonneklaar uit het zojuist gegeven overzicht. Het ontbreekt aan sturing, waardoor het werken aan tweetalige uitgaven veel te versnipperd en veel te incidenteel gebeurt. Het vak zou om die reden zeer gebaat zijn bij een institutionele verankering van de activiteiten. In een dergelijke situatie is er bijvoorbeeld oog voor een planning. Er worden vragen gesteld als: welke teksten verdienen prioriteit en welke niet? Hoe bevorderen we dat in afwijking van de huidige concentratie op canonteksten in de toekomst de Middelnederlandse literatuur in haar volle breedte internationaal toegankelijk gemaakt wordt? Aan welke doeltalen geven we de voorrang?

Zo'n organisatorische inbedding is tevens van belang voor het financieren van de tweetalige tekstuitgaven. Er is met name geld nodig voor het bekostigen van de

²⁰ Het betreft deel 15.2 (2005) en 17.1 (2007). Bij beide afleveringen was Johnson als gastredacteur betrokken.

²¹ Bastert, Besamusca en Dauven-van Knippenberg 2005, Schlusemann en Wackers 2005, Goossens, Schlusemann en Voorwinden 2008. Een editie met Engelse vertaling van de *Servaas* verscheen twee jaar eerder: Vivian, Jongen en Lawson 2006.

²² Vgl. Berteloot en Worm 1982.

²³ Bouwman en Besamusca 2009.

vertalers en de productiekosten. Dat bij dit laatste punt de schoen zeer wringt, heb ik bij herhaling ondervonden met betrekking tot delen in de BIMI-reeks. Het is een illusie om te denken dat tweetalige tekstuitgaven van Middel nederlandse werken een kassucces zullen zijn. Om een titel op de markt te kunnen brengen heeft een uitgeverij stevast financiële steun bij de productiekosten nodig. Een wetenschappelijke organisatie die deze uitgaven onder haar hoede heeft, kan allicht meer financiële ondersteuning genereren dan individuele onderzoekers.

De tweede hindernis betreft de verspreiding van tweetalige edities met Middel nederlandse teksten. Voor een medioneerlandicus die internationaal werkt, is het een bekende ervaring dat hij of zij aangenaam veel belangstelling ondervindt voor ons vakgebied, hetgeen zich doorgaans ook uit in een (wellicht wat minder aangename) lange reeks e-mail-berichten met vragen en verzoeken om nadere informatie. Maar we weten ook dat we nog heel lang als missionaris voor ons vak zullen moeten optreden. De internationale mediëvistiek is er nog altijd onvoldoende van doordrongen dat de literaturen van de kleinere taalgebieden, waaronder het Middel nederlandse, van wezenlijk belang zijn voor een adequate interpretatie van de middeleeuwse literatuur als geheel. In dat verband zullen we ons moeten bezinnen op manieren die de verspreiding van onze tweetalige edities bevorderen. Ik noem er drie. Het is denkkelijk nastrevenswaardig om de uitgaven zoveel mogelijk op te nemen in een reeds bestaande reeks, die immers sneller zijn weg vindt naar bibliotheken en ook de aandacht zal trekken van lezers die in andere titels geïnteresseerd zijn.²⁴ Verder ben ik ervan overtuigd dat onze tekstedities veel sneller het beoogde publiek bereiken als er gekozen wordt voor het publiceren van een boek dat óók in een pdf-versie tegen geringe (meer)kosten bij de uitgeverij te bestellen is. Ten derde is er uiteraard de mogelijkheid om de boekproductie helemaal te laten voor wat zij is. We zouden onze tweetalige tekstuitgaven ook uitsluitend via het web kunnen aanbieden. Het is immers duidelijk dat deze vorm van publiceren de toekomst heeft.

Bibliografie

- De Baere *et al.* 1981-2006 – Jan van Ruusbroec: *Opera omnia*. Ed. G. de Baere. Corpus Christianorum, Continuatio Medievalis, CI-CX. Turnhout, 1981-2006.
- Bastert, Besamusca en Dauven-van Knippenberg 2005 – *Karel ende Elegast und Karl und Ellegast*. Hrsg. und übersetzt von Bernd Bastert, Bart Besamusca und Carla Dauven-van Knippenberg. Bibliothek mittelniederländischer Literatur, 1. Münster, 2005.
- Berteloot en Worm 1982 – *Van den vos Reynaerde / Reinart Fuchs. Mittelniederländischer Text und deutsche Übertragung*. Hrsg. und übersetzt von Amand Berteloot und Heinz-Lothar Worm. Marburg, 1982.
- Besamusca 2006 – Bart Besamusca: 'The Portal to Middle Dutch Literature: pleidooi voor een Engelstalig *Verfasserlexikon* over de Middel nederlandse literatuur'. In: *TNTL* 122 (2006), p. 44-53.
- Besamusca en Kooper 1999 – *Arthurian Literature XVII: Originality and Tradition in the Middle Dutch Roman van Walewein*. Ed. by Bart Besamusca and Erik Kooper. Cambridge, 1999.

²⁴ Een kanttekening is hierbij op zijn plaats: hoewel de Middel nederlandse teksten in BIMI als reeks aangeboden worden, is de belangstelling van de germanisten vooralsnog niet overweldigend te noemen. Al kan dit het gevolg zijn van onvoldoende marketing, het lijkt me dat we ervan uit moeten gaan dat de internationale introductie van de Middel nederlandse literatuur een zaak van lange adem is.

- Bouwman en Besamusca 2009 – *Of Reynaert the Fox. Text and Facing Translation of the Middle Dutch Beast Epic Van den vos Reynaerde*. Ed. with an introduction, notes and a glossary by André Bouwman and Bart Besamusca. Translated by Thea Summerfield. Includes a chapter on Middle Dutch by Matthias Hüning and Ulrike Vogl. Amsterdam, 2009.
- Decker en Walsh 1994 – *Mariken van Nieuwmeghen. A Bilingual Edition*. Edited, translated, and with an introduction by Therese Decker and Martin W. Walsh. Columbia, Sc, 1994.
- Van Dijk en Finet-Van der Schaaf 1994 – *Die Historie van Coninck Karel ende van Elegast. L'histoire du roi Charles et d'Elegast*. Texte établi, traduit et introduit par Hans van Dijk et Baukje Finet-Van der Schaaf. Groningen, 1994.
- Fraeters 2004 – Veerle Fraeters: 'Medioneerlandistiek in context. Literair-historici op zoek naar Hermes en Philologia'. In: *TNTL* 120 (2004), p. 298-308.
- Gerritsen 2000 – W.P. Gerritsen: *Wat doen de burens? De medioneerlandistiek en de bestudering van middeleeuwse literatuur in het buitenland*. Utrecht, 2000.
- Goossens, Schlusemann en Voorwinden 2008 – Heinric van Veldeken: *Sente Servas*. Hrsg. und übersetzt von Jan Goossens, Rita Schlusemann und Norbert Voorwinden. Bibliothek Mittelalterlicher Literatur, 3. Münster, 2008.
- Johnson en Claassens 2000-2003 – *Dutch Romances 1: Roman van Walewein, Dutch Romances 11: Ferguut, Dutch Romances 111: Five Interpolated Romances from the Lancelot Compilation*. Ed. David F. Johnson and Geert H.M. Claassens. Arthurian Archives, 6, 7, 10. Cambridge, 2000-2003.
- Kibler 1981 – Chrétien de Troyes: *Lancelot or, The Knight of the Cart (Le Chevalier de la Charette)*. Edited and translated by William W. Kibler. Garland Library of Medieval Literature, Series A, Vol. 1. New York and London, 1981.
- Kooper 1994 – Erik Kooper (ed.): *Medieval Dutch Literature in its European Context*. Cambridge Studies in Medieval Literature, 21. Cambridge, 1994.
- Lacy 1996 – Norris J. Lacy (ed.): *Medieval Arthurian Literature. A Guide to Recent Research*. Garland Reference Library of the Humanities, 1955. New York and London, 1996.
- Lacy 2006a – Norris J. Lacy (ed.): *A History of Arthurian Scholarship*. Arthurian Studies, 65. Cambridge, 2006.
- Lacy 2006b – Norris J. Lacy: 'Translation of Medieval Arthurian Literature'. In: Lacy 2006a, p. 49-61.
- Schlusemann en Wackers 2005 – *Reynaerts historie*. Hrsg. und übersetzt von Rita Schlusemann und Paul Wackers. Bibliothek mittelniederländischer Literatur, 2. Münster, 2005.
- Värvaro 1995 – Alberto Värvaro: 'Karel ende Elegast et la tradition folklorique'. In: *Le Moyen Age* 101 (1995), p. 259-275.
- Vivian, Jongen en Lawson 2006 – *The Life of Saint Servatius. A Dual-Language Edition of the Middle Dutch Legend of Saint Servatius by Heinrich von Veldeke and the Anonymus Upper German Life of Saint Servatius*. Translated, with commentary and introduction, by Kim Vivian, Ludo Jongen and Richard H. Lawson. Lewinston (NY), 2006.
- Winkelman 1991 – J.H. Winkelman: "'Onze wetenschappelijke 'handelsbalans' vertoont een opvallend passief beeld..." Over de wisselwerking tussen de germanistiek en de medioneerlandistiek'. In: F.P. van Oostrom e.a.: *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam, 1991, p. 57-66, 197-99.

Adres van de auteur

Universiteit Utrecht
Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur
Trans 10
NL-3512 JK Utrecht
a.a.m.besamusca@uu.nl